Η τερατογένεση ως κακός οιωνός στο Βυζάντιο

Γεώργιος Παντελεάκος

Φιλόλογος- Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη: Μέσα από τη μελέτη δύο σπουδαίων βυζαντινών χειρογράφων, αφενός μεν αυτό των Ιστοριών του Σκυλίτζη (φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης) και αφετέρου αυτό της Διήγησης του Αλεξάνδρου (φυλάσσεται στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας), αντιλαμβανόμαστε τις προκαταλήψεις, τις δεισιδαιμονίες και γενικότερα τις αντιλήψεις των βυζαντινών απέναντι σε περιπτώσεις τερατογενέσεων.

Ενδεχόμενη τερατογένεση εθεωρείτο κακός οιωνός και προάγγελος συμφορών, με αποτέλεσμα τα αποκαλούμενα «τέρατα» να τίθενται στο περιθώριο και να βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και την προκατάληψη. Και όλα αυτά συνέβαιναν παρά το γεγονός ότι η χριστιανική διδασκαλία επιβάλλει την αγάπη προς τον πλησίον και τη φιλανθρωπία προς τους ασθενείς και τους αδύναμους.

Λέξεις κλειδιά:
Ιστορία της Ιατρικής, Βυζαντινή Ιατρική, τερατογένεση, χειρόγραφο της Βενετίας, Χειρόγραφο των Ιστοριών του Σκυλίτζη

Υπεύθυνος αλληλογραφίας:
Γεώργιος Παντελεάκος
gpanteleak@med.uoa.gr

Η τερατογένεση ως κακός οιωνός στο Βυζάντιο

Μελετώντας κανείς τη Βυζαντινή Ιστορία θα διπιστώσει ότι πέραν της Μεσαιωνικής Δύσης και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία επιβίωσαν δοξασίες, δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις κυρίως σε ότι αφορά την αντιμετώπιση ανθρώπων που ήταν ανάπηροι ή γεννήθηκαν με κάποια δυσμορφία περί την διάπλαση.

Οι άνθρωποι αυτοί αποκαλούνταν «τέρατα» από τους βυζαντινούς και αντιμετωπίζονταν ως κακότυχοι, ως «κακοί οιωνοί», ενώ η παρεπόμενη άσχημη συμπεριφορά του όχλου και της κοινωνίας γενικότερα εναντίον τους τους οδηγούσε στον κοινωνικό αποκλεισμό και την εξαθλίωση. Και όλα αυτά συνέβαιναν παρά το γεγονός ότι η Χριστιανική διδασκαλία επιβάλλει την αγάπη προς τον πλησίον και τη φιλανθρωπία προς τους ασθενείς και τους αδύναμους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας συμπεριφοράς αποτελεί η αντίδραση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης και των βυζαντινών αρχών επί Βασιλείας Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920-944 μ.Χ), οι οποίοι εκδίωξαν τους σιαμαίους διδύμους, διότι τους θεώρησαν κακό οιωνό[1,2]. Αξίζει δε να σημειωθεί, ότι στο συγκεκριμένο περιστατικό κάνει αναφορά το σύνολο σχεδόν των Βυζαντινών Ιστορικών και Χρονογράφων του 10ου, 11ου και 12ου αι. μ.Χ. όπως για παράδειγμα ο Συμεών Μάγιστρος, ο Λέων Γραμματικός, ο Γεώργιος Μοναχός, ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο Γεώργιος Κεδρηνός, ο Μιχαήλ Γλυκάς και ο Ιωάννης Ζωναράς. Φιλολογική μελέτη και επεξεργασία των κειμένων των ανωτέρω ιστορικών απέδειξε ότι αυτά χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, από τη μία τα κείμενα των συγγραφέων του 10ου αι μ.Χ. (Συμεών Μάγιστρος, Λέων Γραμματικός και Γεώργιος Μοναχός) που εμφανίζουν μια πιο εκτεταμένη αναφορά στο περιστατικό των συμφυών διδύμων και τα υπόλοιπα των συγγραφέων του 11ου και 12ου αι. μ.Χ (Ιωάννη Σκυλίτζη, Μιχαήλ Γλυκά, Γεωργίου Κεδρηνού και Ιωάννη Ζωναρά) που αποτελούν συνοπτική αναφορά των κειμένων της πρώτης κατηγορίας. Μεταξύ των κειμένων των δύο κατηγοριών υπάρχει ομοιότητα στο περιεχόμενο τους, με τους συγγραφείς να αντιγράφουν ο ένας τον άλλον, μια τακτική που άλλωστε ήταν έντονα διαδεδομένη στους Μεσαιωνικούς Χρόνους.[3]

Ιδιαίτερα σημαντική, πολύτιμη θα μπορούσαμε να πούμε, είναι η αναφορά που κάνει για τα σιαμαία δίδυμα ο ιστορικός Ιωάννης Σκυλίτζης. Αυτή την αναφορά επιλέγουμε να αναλύσουμε, κυρίως διότι περιέχει τη μοναδική απεικόνιση των σιαμαίων διδύμων και την προσπάθεια χειρουργικού διαχωρισμού τους σε δύο μικρογραφίες, εξαιρετικής ομορφιάς και σπουδαιότητας. Συγκεκριμενα στην 131η σελίδα του εν λόγω χειρόγραφου υπάρχουν δύο μικρογραφίες που αναπαριστούν τους σιαμαίους διδύμους περιστοιχισμένους από το πλήθος που τους θαυμάζει, αλλά και την προσπάθεια χειρουργικού διαχωρισμού τους από τους σημαντικότερους γιατρούς εκείνης της εποχής[4]. Μέσω του πλούσιου μικρογραφικού διακόσμου του χειρογράφου, το οποίο σήμερα διασώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης, ξεδιπλώνεται όλη η βυζαντινη ιστορία, ενώ η αναφορά που γίνεται στο χειρουργικό διαχωρισμό των σιαμαίων διδύμων αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα του υψηλού επιπέδου της βυζαντινής χειρουργικής[5].

Το χειρόγραφο του Σκυλίτζη αποτελεί την πιο φιλόδοξη ιστορία που συντάχθηκε στη Μεσόγειο μεταξύ της Ύστερης Αρχαιοτητος και της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204 μ.Χ). Οι 574 παραστάσεις που το κοσμούν παρέχουν πλούσιες σκηνές από την κοινωνική, αυτοκρατορική και θρησκευτική ζωή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας[5].

Αυτό το επίτευγμα της Βυζαντινής Ιατρικής αποτελεί την πρώτη ιστορικά καταγεγραμμένη, χειρουργική προσπάθεια διαχωρισμού σιαμαίων διδύμων και συγκαταλέγεται στις πρωτότυπες επιστημονικές ανακαλύψεις της Βυζαντινής Ιατρικής[7].

Εύλογα μας γεννάται το ερώτημα σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην αλματώδη ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης τον 10ο αι. μ.Χ. Αυτήν την περίοδο στο τιμόνι του Βυζαντίου βρίσκεται ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (912-959 μ.Χ) και πραγματοποιείται στη Βυζαντινή αυτοκρατορία για ακόμη μία φορά άνθηση των Γραμμάτων, των Τεχνών και των Επιστημών, μεταξύ αυτών και της Ιατρικής Επιστήμης. Λαμβάνει χώρα δηλαδή αυτό που διεθνώς σήμερα από τους ιστορικούς ονομάζεται «Βυζαντινή Αναγέννηση»[8].

Ο φιλομαθής αυτοκράτορας αγκάλιασε με το ενδιαφέρον του και την Ιατρική επιστήμη, η οποία κατείχε εξέχουσα θέση στην κοινωνία του 10ου αιώνα μ.Χ, με αποτέλεσμα να οδηγήσει στην αλματώδη ανάπτυξη της και γενικότερα στην αναγέννηση της επιστήμης και της πνευματικής ζωής του Βυζαντίου[9].

Η πραγματοποίηση της συγκεκριμένης χειρουργικής επέμβασης περίπου στα 944-948 μΧ. (το 944 μ.Χ. ο Κων/νος Ζ΄ αναλαμβάνει την εξουσία) πιστοποιεί το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής Χειρουργικής, κάτι που μπορεί εύκολα να συμπεράνει κανείς μελετώντας τα ιατρικά έργα του Ορειβασίου Περγαμηνού (4ος αι μ.Χ), του Αετίου Αμιδηνού (6ος αι μ.Χ), του Αλέξανδρου Τραλλιανού (6ος αι μ.Χ), του Παύλου Αιγινήτη (7ος αι μ.Χ) και των άλλων κορυφαίων εκπροσώπων της Βυζαντινής Ιατρικής επιστήμης[10].

Στο Βυζάντιο υπήρχαν άνθρωποι, οι οποίοι, εξαιτίας της εξωτερικής τους εμφάνισης ή πιθανόν κάποιας αναπηρίας την οποία είχαν, οδηγούνταν στον κοινωνικό αποκλεισμό και στο περιθώριο. Έτσι για παράδειγμα τα διάφορα κυστικά μορφώματα, τα αιμαγγειώματα, οι υπερτριχώσεις και παραμορφώσεις όπως ο σκαφοειδής θώρακας, περιθωρειοποιούσαν τους πάσχοντες και τους οδηγούσαν με δραματικό τρόπο στην εκμετάλευση από τον κοινωνικό τους περίγυρο και κατ' επέκταση στον κοινωνικό αποκλεισμό. Μάλιστα κάποιες ιδιάζουσες παραμορφώσεις, όπως για παράδειγμα οι σιαμαίοι δίδυμοι που εξετάζουμε, προκαλούν ειδικές αντιδράσεις στο ευρύ κοινό, χαρακτηρίζονται ως κακοί οιωνοί και εκδιώκονται πολλές φορές απ' όπου επιχειρούν να εγκατασταθούν[11].

Οι πολλές αναφορές Βυζαντινών συγγραφέων στα σιαμαία δίδυμα από την Αρμενία που ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη αλλά και το πλήθος του κόσμου που έσπευσε στα εξωτερικά τείχη της Πόλεως για να τους θαυμάσει, μαρτυρά τη σπανιότητα, αλλά και την παραδοξότητα του γεγονότος, αυτού καθ΄ αυτού. Οι σιαμαίοι δίδυμοι αποτέλεσαν εξαίσιο θέαμα για τους βυζαντινούς, οι οποίοι πιθανόν να πλήρωναν μεγαλα ποσά για να τους δουν από κοντά και να

Εικόνα 1.

Μικρογραφία f131rb : Λεπτομέρειες από μικρογραφία του εικονογραφημένου χειρογράφου της Ιστορίας του Ιωάννου Σκυλίτζη. Στην παραπάνω εικόνα απεικονίζεται η είσοδος των συμφυών διδύμων στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και το πλήθος που έσπευσε να τους συναντήσει στα τείχη της πόλεως. Το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός κατοίκων έσπευσε στα τείχη της πόλεως για να τους δει και να τους θαυμάσει αποδεικνύει τη σπανιότητα, αλλά και την παραδοξότητα του συμβάντος.

τους θαυμάσουν, μέχρις ότου θεωρηθούν κακός οιωνός απότε και εκδιώχθηκαν από την Κωνσταντινούπολη (ως πονηρός τις οιωνός εξηλάθησαν). Γενικότερα η εμφάνιση κάποιου ανεξήγητου αστρονομικού φαινομένου ή η τερατογένεση εθεωρείτο ως κακός οιωνός στο Βυζάντιο, κάτι που προκαλούσε την περιέργεια των ανθρώπων που έσπευδαν από κοντά να τους δουν και να τους θαυμάσουν. Σε αντίστοιχη περίπτωση κάνει αναφορά και ο Μιχαήλ Ατταλειώτης (Ιστορία, 211,1), λέγοντας ότι επί Νικηφόρου Βοτανειάτη γεννήθηκε ένα βρέφος με έναν μόνον οφθαλμό στο μέτωπο και τραγοσκελές (παιδίον ετέχθη κατά μέτωπον έχον τον οφθαλμόν, και τούτον ένα και μόνον, τραγοσκελές δε τους πόδας). Εξάλλου ως θεάματα προς τέρψιν των πλουσίων αντιμετωπίζονταν και άνθρωποι το ανάστημα των οποίων υπερέβαινε (γιγαντισμός) ή ήταν κατά πολύ μικρότερο (νανισμός) του φυσιολογικού[12].

Περιπτώσεις γεννήσεων τύπου mostrum, που είχαν ανθρώπινη μορφή αναμεμιγμένη με χαρακτηριστικά ζώου (ουρά, κέρατα, λέπια, πόδια ζώου) ή τύπου prodigium χωρίς ανθρώπινα στοιχεία ήταν ασυνήθιστες και θεωρούνταν αξιομνημόνευτα περιστατικά για τους βυζαντινούς συγγραφείς. Αυτές οι γεννήσεις πέραν από την παραδοξότητα του γεγονότος είχαν πρόβλημα κοινωνικής και νομικής αποδοχής στη βυζαντινή κοινωνία, ενώ η αδυναμία επιβίωσης των νεογνών αποδίδονταν στην πρόνοια της φύσεως[13].

Την ίδια εντύπωση φαίνεται ότι προκάλεσαν στους Βυζαντινούς οι σιαμαίοι δίδυμοι όταν ήλθαν από την Αρμενία στην Κωνσταντινούπολη επί της Βασιλείας του Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920-944 μΧ). Μάλιστα όπως διακρίνουμε στις μικρογραφίες f131rb και f131rc του χειρογράφου (εικ.1,2), ήταν συνενωμένοι σε όλα σχεδόν τα μέρη του σώματος τους, από τον ομφαλό μέχρι το υπογάστριο, έχοντας θέση αντικριστών προσώπων: (...) συμπεφυκότες από του στόματος της γαστρός μέχρι των υπό γαστέρα. Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση σιαμαίας γέννησης την οποία σύμφωνα με τη Γενική Παθολογία εντάσσουμε στην κατηγορία των ομφαλοπαγών σιαμαίων διδύμων[14].

Όπως μας πληροφορεί ο Ιστορικός Ιωάννης Σκυλίτζης, οι σιαμαίοι δίδυμοι παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη (...) *επί πλείστον τη πόλει ενδιατρίψαντες*, αποτελώντας εξαίσιο θέαμα για τους πολίτες της πόλεως, που πλήρωναν σημαντικά χρηματικά ποσά για να τους δουν και να τους θαυμάσουν (...) *υπό πάντων ως εξαίσιον τέρας εθαυμάζοντο*. Ωστόσο αργότερα λόγω της δυσμορφίας τους θεωρήθηκαν ως κακός οιωνός και εκδιώχθηκαν πέραν των τειχών της πόλεως: (...) *εξηλάθησαν δε της πόλεως ως πονηρός οιωνός.*

Στα χρόνια όμως της μονοκρατορίας του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου (944-959 μΧ), επέστρεψαν και πάλι στην Κωνσταντινούπολη, όπου εν τω μεταξύ πέθανε ο ένας εκ των δύο σιαμαίων διδύμων. Τότε εκλήθησαν οι εμπειρότεροι χειρουργοί να προχωρήσουν στην άμεση αφαίρεση του νεκρού τμήματος, προκειμένου να επιζήσει ο δεύτερος σιαμαίος (...) *επειράθησαν οι εμπειρότεροι των ιατρών το νεκρωθέν αποτεμείν μέρος,* μια επέμβαση εξαιρετικά πολύπλοκη και επικίνδυνη ακόμη και σήμερα. Ενώ όμως πραγματοποιήθηκε επιτυχώς ο χειρουργικός διαχωρισμός των δύο σιαμαίων διδύμων από τους ιατρούς, ο δεύτερος σιαμαίος δίδυμος πέθανε τρεις μέρες μετά την εγχείρηση (...) *τρείς ημέρας επιβιούς ετελεύτησεν*, (μικρογραφία f131rc) (εικ.2).

Η προαναφερθήσα χειρουργική επέμβαση διαχωρισμού συμφυών παίδων αποτελεί την πρώτη ιστορικά

Εικόνα 2.
Μικρογραφία F131rc

καταγεγραμμένη περίπτωση εγχείρησης σιαμαίων. Δεν υπήρξε καμία άλλη αντίστοιχη περίπτωση χειρουργικού

Εικόνα 3.
Μικρογραφία 1r

διαχωρισμού σιαμαίων στην αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή ιατρική. Ακόμη και σήμερα κάθε επιστημονική εργασία με θέμα γεννήσεις και επεμβάσεις διαχωρισμού σιαμαίων, κάνει ιστορική αναδρομή σ΄ αυτό το επιστημονικό επίτευγμα της βυζαντινής ιατρικής[15].

Την ίδια όμως αντιμετώπιση ως κακού οιωνού, σε τικτόμενα βρέφη με διαμαρτίες περί την διάπλαση, ξανασυναντούμε και σ΄ ένα ακόμη βυζαντινό χειρόγραφο του 14ου αι. μ.Χ το περιεχόμενο του οποίου πραγματεύεται τη μυθιστορηματική ζωή και τη δράση του Μεγάλου Αλέξανδρου. Το εν λόγω χειρόγραφο φέρει τον τίτλο *Διήγησις εξαίρετος και όντως θαυμασία του κοσμοκράτορος Αλεξάνδρου του βασιλέως* και πρόκειται για τον υπ΄ αριθμόν 5 κώδικα της Συλλογής του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας[16].

Τόσο το χειρόγραφο των Ιστοριών του Σκυλίτζη, καθώς και το μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου εμφανίζουν πολλές ομοιότητες, όπως για παράδειγμα ότι και τα δύο διακρίνονται για τον πολύτιμο μικρογραφικό τους διάκοσμο που τα καθιστά υπερπολύτιμα και μοναδικά. Το χειρόγραφο της Βενετίας περιλαμβανει 250 ολοσέλιδες μικρογραφίες, διακοσμημένες με φύλλα χρυσού σε 193 φύλλα, δηλ. 386 σελίδες, μέσα από τις οποίες ξεδιπλώνεται αριστουργηματικά η ζωή, τα κατορθώματα και οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε μακρινές και παράξενες χώρες, άγνωστους λαούς για τους Έλληνες. Όπως και στην περίπτωση του Χειρογράφου του Σκυλίτζη, οι μικρογραφίες «φωτίζουν» περισσότερο την αφήγηση και το αρχαίο κείμενο, δημιουργώντας μια «κινηματογραφική» αίσθηση στα μάτια του αναγνώστη και έναν εντυπωσιασμό από τη ζωηρότητα και την ποικιλία των χρωμάτων[17].

Ήταν τέτοια η επίδραση των κατορθωμάτων και της προσωπικότητας του στρατηλάτη βασιλιά στους βυζαντινούς, ώστε σε όλες τις μικρογραφίες του χειρογράφου απεικονίζεται ως βυζαντινός αυτοκράτορας, φορώντας την επίσημη αυτοκρατορική ενδυμασία του Βυζαντίου. Μάλιστα στις πρώτες σελίδες του πολυτελούς χειρογράφου απεικονίζεται ο Αλέξανδρος όρθιος επάνω σε βάθρο, σε νεαρή ηλικία, γενειοφόρος ενδεδυμένος με χρυσοποίκιλτη στολή και υψηλό στέμμα βυζαντινού αυτοκράτορα της Παλαιολόγειας περιόδου[18]. (μικρογραφία 1r), (εικ. 3).

Οι μικρογραφίες 185r και 185v (εικ. 4,5) έχουν ως θέμα τη γέννηση ενός τέρατος από μια ντόπια γυναίκα στη Βαβυλώνα, γεγονός που θεωρήθηκε και σε αυτήν την περίπτωση ως κακός οιωνός. Συγκεκριμένα μας πληροφορούν ότι όταν ο Αλέξανδρος κατέλαβε την Βαβυλώνα παρουσιάστηκε μπροστά του μια γυναίκα η οποία γέννησε τέρας που από τη μέση και πάνω ήταν άνθρωπος, ενώ το υπόλοιπο σώμα του προσομόιαζε σε ζώο: (..) *γυνή τις των εγχωρίων έτεκε βρέφος, ου τα μεν άνω του σώματος μέρη έως των λαγόνων ήσαν κατά φύσιν, τα δε από των μηρών έως κάτω θηρίων προνομαί*».

Εικόνα 4.
Μικρογραφία 185r

Εικόνα 5.
Μικρογραφία 185v

Τότε ο επικεφαλής των Χαλδαίων Μάγων, βλέποντας το τεχθέν τέρας προέβλεψε τον επερχόμενο θάνατο του Αλεξάνδρου, δίνοντας αμέσως εντολή το βρέφος να θανατωθεί και να ριχθεί στην πυρά.

Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, ο Μέγας Αλέξανδρος δηλητηριάστηκε, όπως άλλωστε προκύπτει από τον χειρόγραφο κώδικα της Βενετίας[19].

Στις ανωτέρω μικρογραφίες βλέπουμε διαδοχικά τον Αλέξανδρο να πίνει το κρασί με το δηλητήριο που τον κερνάει ο Όουλλος ενώ στη συνέχεια τον διακρίνουμε στο κρεβάτι του πόνου να αποχαιρετά τη Ρωξάνη και να μοιράζει τις κτήσεις του. (μικρογραφίες 189v και 190r) (εικ.6,7)

Συμπέρασμα

Η μελέτη των δύο χειρογράφων, αφενός μεν αυτό των Ιστοριών του Σκυλίτζη (χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης) και αφετέρου αυτό της Διήγησης του Αλεξάνδρου (χειρογράφο Ελλ. Ινστιτούτου της Βενετίας), αποτελούν δύο περιπτώσεις που μας διαφωτίζουν για τη στάση των βυζαντινών απέναντι στις τερατογενέσεις. Ενδεχόμενη τερατογένεση εθεωρείτο κακός οιωνός και προάγγελος συμφορών, με αποτέλεσμα τα αποκαλούμενα «τέρατα» να τίθενται στο περιθώριο και να βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και την προκατάληψη.

Εικόνα 6.
Μικρογραφία 189v

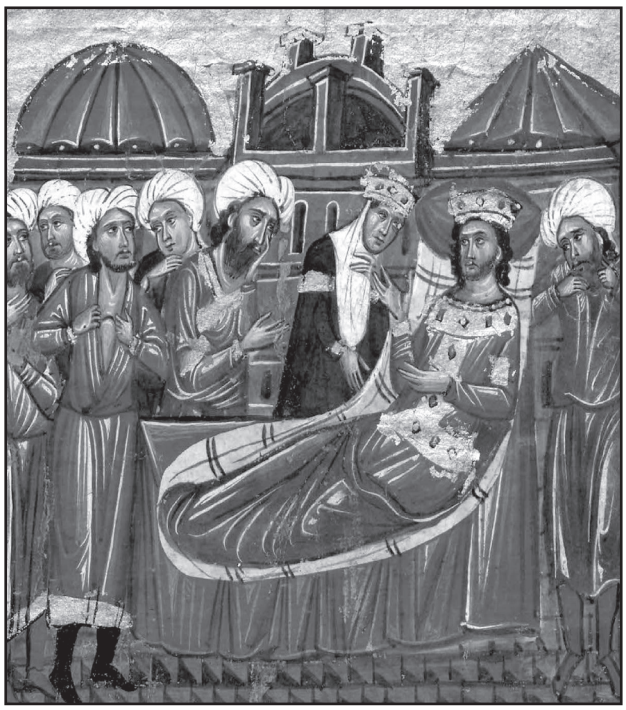

Εικόνα 7.
Μικρογραφία 190r

Summary

Teratogenesis as a bad omen in Byzantium

Through the study of two Byzantine manuscripts, the Histories by Skylitzes (it is kept in the National Library in Madrid) and the Narration by Alexander (it is kept in the Hellenic Institute in Venice), we shine light on the prejudices, the superstitions and the opinions of Byzantines towards cases of teratogenesis.

An instance of teratogenesis was treated as a bad omen and a harbinger of disaster, resulting in the «monsters» facing marginalization, social exclusion, and prejudice. And all this happened despite the fact that christian teachings preach love towards others and care towards the sick and the weak.

Keywords: History of Medicine, Byzantine medicine, teratogenesis, Venice manuscript, Manuscript of Histories by Skylitzes.

Βιβλιογραφία

1. Ιωάννου Σκυλίτζη, «Σύνοψις Ιστοριών», 252,38.
2. John Skylitzes, «A Synopsis of Byzantine History (811-1057)», Cambridge University Press, 2010, p. 224.
3. Ματσάγγας Α – Μαρκέτος Σπ. «Χειρουργική επέμβαση επί συμφυών παίδων στο Βυζάντιο κατά τον Ι΄ αιώνα», Materia Medica Greca, Τόμος 13, Τεύχος 4, 1985, σελ. 415-422.
4. Tsamakda V, «The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid», , Alexandros Press, Leiden 2002, p. 168-69.
5. Grabar A, Manoussacas M., «L illustration du manuscrit de Skylitzes de la Bibliotheque nationale de Madrid», Institut Hellenique d' etudes byzantines et post-byzantines de Venise, Venise 1979, p. 77, 134, 145.
6. Boeck Elena, «Reconfiguring Constantinople: story spaces and storied imperial places in the Madrid Skylitzes Manuscript», Πρακτικά Διάλεξης στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Οκτώβριος 2013.
7. Καλαντζής Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «Ορειβάσιος και Παύλος Αιγινήτης: δύο Βυζαντινή ιατροί πρωτοπόροι στην Πλαστική Χειρουργική», Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 2006; 23 (5): 536-540.
8. Mango Cyril, «The Oxford History of Byzantium», Oxford University Press, 2002, p. 303-313.
9. Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, «Η επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου», περ. στον Τόμο «Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα», Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1995, σελ. 15-29.
10. Μαρκέτος Σπύρος, «Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής», Ιατρικές εκδόσεις Ζήτα, Αθήνα 2002, σελ. 139-41.
11. Πεντόγαλος Γεράσιμος, «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο: λεπροί, ανίατοι, ανάπηροι», πρακτικά ημερίδας με τίτλο «Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας: οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο», Έκδοση του Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993, σελ. 155-69.
12. Κουκουλές Φαίδων, «Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός», Τόμος Γ΄, Κεφάλαιο με τίτλο «Λαϊκά θέματα και λαικαί διασκεδάσεις παρά Βυζαντινοίς», Εκδόσεις Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών (Collection de L' Institut Francais D' Athenes), Αθήναι 1948, p. 11-4.
13. Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη, «Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο», Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 2000, 17(3): 326-331.
14. Geroulanos S, Jaggi F, Wydler J, Lachat M, Cakmakci M., «Thoracopagus symmetricus: On the separation of Siamese twins in the 10th century A. D. by Byzantine physicians», Gesnerus, 1993;50 (Pt 3-4):179-200.
15. Pentogalos G – Lascaratos J. «A surgical operation performed on siamese twins during the tenth century in Byzantium», Bulletin of the History of Medicine, The Johns Hopkins University Press, 1984, 58: 99-102.
16. Trahoulia Nikolette, «The Venice Alexandrer Romance: pictorial narrative and the art of telling stories», from «History as Literature in Byzantium», ed Ruth Macrides, The Society for the Promotion of Byzantine Studies, Great Britain, 2010, p. 145-65.
17. Τραχούλια Νικολέττα, «Το μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου: κώδιξ 5 του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας (The Greek Alexander Romance)», Εκδόσεις Εξάντας, σελ 442, Αθήνα 1997.
18. Ξυγγόπουλος Α., «Ο Μέγας Αλέξανδρος εν τη βυζαντινή αγγειογραφία», Αρχαιολογική Εφημερίς (Τόμος Εκατονταετηρίδος), 1937, σελ. 267-76.
19. Λασκαράτος Ιωάννης «Κύλικες ζωής κατευνάστριαι: ιστορική και ιατρική προσέγγιση στις δηλητηριάσεις της Βυζαντινής περιόδου», Εκδόσεις J & J Hellas, Αθήνα 1994, σελ. 21-22.